

SIASA, TEKINOLOJIA NA UKUAJI WA FASIHI YA KISWAHILI*

E. Kezilahabi
Idara ya Kiswahili
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

Msingi wa mawasiliano kati ya binadamu ni neno (logos). Neno laweza kutamkwa kwa mdomo likasikika au kuandikwa likasomwa. Katika makala hii tutajadili mabadiliko katika fasihi ya Kiswahili yatokanayo na neno lililoandikwa katika nyakati mbalimbali za historia yake. Jambo lililo dhahiri mpaka sasa ni kwamba neno la Kiswahili katika historia ya Afrika Mashariki limeleta umoja ambao haupatikani katika sehemu zingine za bara hili. Historia ya fasihi ya Kiswahili yaonyesha kwamba neno la Kiswahili limekuwa likijihusisha na amani katika upwa wa Afrika Mashariki. Nchi za Afrika Mashariki haziwezi kuingia katika hali ya uhasama wa muda mrefu kwa sababu daima watu wake wanaendelea kuwasiliana katika lugha moja kuu inayoeleweka kwa wengi. Daima kuna mawasiliano na kuna kujibizana. Mawasiliano yaliyopo kati ya walio wengi ndiyo yanayoihakikishia Afrika Mashariki uwezekano wa amani ya kudumu.

Mawasiliano yaliyopo hayawezi kukatishwa na mikondo ya kisiasa, hata kama mikondo hiyo inaelekea njia tofauti. Kwa hiyo lugha ya Kiswahili ni lugha ya walio wengi na fasihi yake itaendelea kukua kufuatana na mabadiliko ya kijamii na kihistoria ambayo husababishwa na watu wenyewe. Tutaanza na hoja kwamba maandishi ya kisanaa ni zao ambalo linatokana na tekinolojia ya neno. Kwa hiyo kabla ya kujua fasihi ya Kiswahili inaelekea wapi yafaa kwanza tujue kanuni za ndani zinazotawala na kuongoza uzalishaji wake. Tutafanya hivyo kwa kuangalia kwa kifupi jinsi fasihi ya Kiswahili ilivyokua na kubadilika kuanzia nyakati za awali hadi leo. Mwishoni tutajaribu kutabiri mwelekeo wake.

Tekinolojia imetusukuma katika mkondo wa kimagharibi kiasi kwamba ni vigumu kutoka nje ya mkondo huo. Kwa jumla inakubalika miongoni mwa wataalamu wengi hivi sasa kwamba ugunduzi mkubwa ambao binadamu (homo sapiens) amepata kufanya kitekinolojia ni ugunduzi wa hati za maandishi na alfabeti yake. Na inakubalika pia kwamba maandishi yameathiri na kuleta mapinduzi makubwa katika namna ya kufikiri ya binadamu. Urazini wa mtu anayejua kusoma na kuandika ni tofauti na urazini wa mtu anayetegemea fasihi-simulizi.¹

Kama mtaalamu wa tekinolojia ya neno, Walter Ong anavyoeleza, tofauti hizi zinaonekana katika mambo yafuatayo: kwanza kabisa, hati ni alama ambazo zinawakilisha wazo (eidos). Ugunduzi wa hati ulimwezesha binadamu kutoa nje wazo lililokuwa moyoni likaonekana. Kwa hiyo kulitokea utengano wa aina fulani kati yake na zao lake ambalo lilimwingiza katika ulimwengu wa ishara (animal symbolicum). Pili, binadamu alianza kutegemea zaidi maandishi kuliko uwezo wa kumbukumbu zake. Tatu, maandishi yalimsukuma binadamu katika ubinafsi kwa sababu maandishi hayajibu na yalimzamisha katika ukimya na upweke. Nne, maandishi yalivunja uhusiano wa kujibizana uliokuwapo kati ya msemaji na msikilizaji. Na mwisho,

* Makala hii ilitolewa katika Semina ya Kiswahili ya kimataifa, Nairobi, 12-16 Septemba, 1988.

maandishi yalimsukuma binadamu kuwa katika hali isiyo halisi. Mtaalamu huyu anaendelea kusema kwamba maandishi yananoa ukali wa urazini kwa sababu binadamu anapata nafasi ya kuona makosa yake na kuyarekebisha tena na tena hadi atakapopata kile anachoridhika nacho.² Maandishi yamemwezesha binadamu kuingia katika ulimwengu wa kitaaluma na kumrahisishia kazi zake.

Katika fasihi ya Ulaya mapinduzi haya ya urazini yalitokea katika miaka 700 Kabla ya Kristu. Wayunani walipokamilisha alfabeti.³ Sababu zilizofanya maandishi haya yaenee haraka, na ubora wake vimejadiliwa kwa kirefu na Walter Ong na Eric Havelock.⁴ Ujuzi wa kusoma na kuandika unahusishwa pia na mwamko uelekeo katika demokrasia. Ugunduzi huu wa kiteknolojia ndio uliweka ufunguo wa misingi ya elimu ya shule na mafunzo mengineyo. Elimu hii sasa iliweza kuwafikia walio wengi na programu ya mafunzo iliweza kuandaliwa. Ugunduzi ndio uliweka mwanya uliotofautisha wakati uliopita na ulioanza.

Katika fasihi ya Kiswahili tunaweza kusema kwamba mapinduzi makubwa ambayo yaliathiri urazini wa Waswahili yalitokea wakati hati za Kiarabu zilipofika katika upwa wa Afrika Mashariki. Wataalamu wa historia ya Kiswahili wanaamini kuwa hati hizi zililetwa na Waarabu; lakini baadhi wanahisi kuwa Waajemi ndio walioleta hati hizi kabla Waarabu hawajafika kwa wingi katika upwa huu.⁵ Nurse na Spear wanaitazama historia ya lugha ya Kiswahili katika vipindi viwili. Kipindi cha kwanza ni kile cha karne ya 9-12. Wakati huu Waswahili walisambaa pwani wakianzisha vijiji vya uvuvi. Kipindi cha pili ni cha karne ya 12-16. Wakati huu muundo wa Waswahili ulijengeka vema.⁶ Katika karne ya 16 miji ya Mombasa, Pate na Lamu ilikuwa miji mikuu ya kibishara katika upwa wa Afrika Mashariki. Kimaandishi kuna ushahidi wa kutosha unaoelekea kuonyesha kuwa urazini unaombatana na teknolojia ya neno ulianza Pate na Lamu. Matumizi ya lahaja za Kipate na Kiamu katika tenzi za zamani yathibitisha umuhimu wa lahaja hizi mbili katika fasihi ya Kiswahili. Hata leo matumizi ya maneno machache ya lahaja hizi katika ushairi wa Kiswahili yaonyesha hadhi fulani ya kiumbuji.

Urazini huu ulianza kushika mizizi katika dhana ya uungwana. Urazini huu wa kiungwana uliambatana na itikadi. Maelezo yafuatayo yaeleza vizuri dhana hii ya uungwana na uhusiano wake na fasihi ya Kiswahili:

The most elaborate ideology was that of the **waungwana**, comprising the oldest and most respected families in the town. To be one of the **waungwana** one typically had to be a wealthy landowner, to trace one's descent from one of the earliest settlers in the oral traditions maintained for that purpose, and to live in a coral house in one of the more elegant wards. To have **uungwana** was to be "civilized" in the town mode: respected, credit worthy, dressed in the Swahili manner, and adept at Swahili verse.⁷

Urazini huu uliweka mwanya uliotofautisha tabaka hili la kati na watu walioishi nje ya mji ambao waliitwa "Washenzi". Mfalme wa Oman alipowashinda Wareno urazini huu ulihamia Mombasa. Urazini huu ulishika mizizi Muhammad Bin Osman alipojitangazia uhuru mwaka 1742 na uliendelea hadi 1838 mji ulipotwaliwa na Sultani wa Zanzibar. Miaka hii ilikuwa ndicho kilele cha urazini nao uliwakilishwa na mashairi ya Muyaka.

Mara nyingi hati zinapoanza kutumika katika jamii hutumika katika kuweka kumbukumbu za fasihi-simulizi. Ndivyo ilivyokuwa kwa Wayahudi, Wayunani na Warumi, na ndivyo pia ilivyokuwa kwa fasihi ya Kiswahili ambayo kwa mara ya kwanza ugumu na uzuri wake ulianza sasa kuonekana na kuwekewa nakshi. Ndiyo maana umbo la kwanza kutokea lilikuwa umbo la utenzi ambalo hapo awali lilikuwa gumu kutenganishwa na fasihi-simulizi.

Moja kati ya athari kubwa za maandishi juu ya kazi za kifasihi huonekana katika mtiririko wa matukio na mpangilio mzima wa andiko kwani mwandishi anao uwezo wa kusoma tena na kufanya marekebisho. Kuna tofauti kati ya tenzi za Kiswahili ambazo zimeandikwa kwa "kubuniwa" na zile ambazo awali visa vyake vilikuwa katika fasihi-simulizi. Tofauti hizi zaweza kuonekana dhahiri tukilinganisha **Utenzi wa Fumo Liyongo** na **Utenzi wa Al-Inkishafi**. Huu wa mwisho unashinda wa kwanza katika matumizi ya taswira, uchaguzi wa ishara na uchaguzi wa maneno. Wa kwanza unashinda wa pili katika matumizi ya taswira za kipicha, lugha ya masimulizi na umbuji wa lugha inayolandana na mtiririko wa matukio. Mwandishi wa **Al-Inkishafi** ameweka jitihada ya kiurazini zaidi kuliko mwandishi wa **Utenzi wa Fumo Liyongo**.

Athari nyingine ya maandishi huonekana katika usawirishaji wa wahusika. Wahusika bapa ambao huonekana zaidi katika fasihi-simulizi huanza kutoweka na wahusika wanaokubalika huanza kusawiriwa. Katika fasihi-andishi wahusika wanakuwa changamano zaidi, matendo yao yanakuwa na sababu zinazokubalika, matatizo ya wakati na ya kisaikolojia yanafanya andiko urazini mkali zaidi. Katika maandishi yenye athari ya fasihi-simulizi wahusika wakuu wanasawiriwa wawe kama majumba ya kumbukumbu kwa sababu kudumu kwa kazi hizo kunategemea zaidi kumbukumbu. Kwa hiyo mkazo uliwekwa juu ya maneno yenye mnato, mdundo uliosikika vizuri masikioni na vina vilivyokuwa wazi. Kwa kufanya hivyo taswira hai ziliweza kusaidia kumbukumbu za wasikilizaji na waghani. Hivyo ndivyo **Utenzi wa Fumo Liyongo** ulivyoandikwa. Lakini **Utenzi wa Al-Inkishafi** ni tofauti. **Utenzi** huu waonyesha kuwa mwandishi aliweka juhudi kubwa zaidi za kiurazini kisanaa. Mwandishi anatoa hoja za kidhahania na za kifalsafa tofauti na **Utenzi wa Fumo Liyongo** ambao nia yake ni kusimulia kisa.

Tekinolojia ya neno ndiyo iliyoleta mabadiliko ya kiurazini katika upwa huu na ndiyo iliyosaidia ukuaji wa fasihi ya Kiswahili ya wakati huu wa urasimi. Lakini tunaweza kusema kwamba kuja kwa hati hizi katika umbo la hati za Kiarabu kulichelewesha kwa kiasi kikubwa kasi ya maendeleo ya fasihi ya Kiswahili. Hati hizi zilikuwa na upungufu uliohitaji marekebisho. Kiarabu kina konsonanti 28 na vokali sita, Kiswahili kina konsonanti 22 na vokali tano. Kiarabu kina vitamkwa 11 ambavyo havimo katika Kiswahili; Kiswahili kina vitamkwa 14 ambavyo havimo katika Kiarabu. Matatizo haya yamejadiliwa kwa undani na Mohamed Abdulaziz, M. Angogo, Y. Kihore, J.W.T. Allen, M.W. Beech, J. Williamson na W. Hichens.⁸ Ingawa juhudi zilifanywa na Sikujua (1885) Muhammad Abubakari (1910) na Sheikh Al-Amin (1935) kurekebisha na kusanifisha hati hizi bado hazikuweza kushindana na hati za Kirumi. Uenezaji wa dini ya Kikristo kwa hati za Kirumi, uenezaji wa utawala na elimu uliofanywa na serikali za kikoloni katika hati hizi ulifanya matumizi ya hati za Kiarabu yapoteze umuhimu kwa watumiaji wengi wa lugha ya Kiswahili ambao waliongezeka haraka kila mwaka.

Mabadiliko toka hati za Kiarabu kwenda hati za Kirumi yalileta hatua mpya katika urazini wa watu wa Afrika Mashariki. Mabadiliko haya yaliingiza fasihi ya Kiswahili katika tekinolojia mpya ya neno iliyoambatana na tapureta na uchapaji, mashine ambazo zilikuwa haba katika ulimwengu wa hati za Kiarabu uliotegemea zaidi mabingwa wa kunakili. Mashine hizi zilizika kabisa umuhimu wa "wataalamu" hawa. Tekinolojia hii ya neno ilizaa maandishi mashuhuri kama Shaaban Robert, Ahmed Nassir, Mohamed Said Abdulla na Kitereza. Tekinolojia hii iliondoa kikwazo kilichoziua utokeaji wa riwaya ya Kiswahili kama tunavyoielewa leo.

Msingi wa kuielewa riwaya si kumbukumbu ya neno kwa neno bali kusomwa tena na tena. Kama ilivyokuwa wakati wa hati za Kiarabu, hati za Kirumi zilianza kwa misingi ya fasihi-simulizi zenye wahusika bapa na kuingia polepole kwenye wahusika changamano. Maandishi ya Shaaban Robert yathibitisha jambo hili. Riwaya zake zilianza na wahusika bapa na athari kubwa ya fasihi-simulizi kama ilivyo katika **Adili na Nduguze**, baadaye katika **Siku ya Watenzi Wote** athari hizi zilianza kutoweka.

Mapinduzi mengine ambayo yaliletwa na hati hizi ni urahisishaji wa uenezaji wa elimu ambayo kama tulivyoona hapo awali ndio msingi wa demokrasia. Hati hizi ziliharakisha urazini ulioelekea katika kudai uhuru na kwa njia hiyo kuipa fasihi ya Kiswahili mwelekeo mpya.

Hatua ya tatu ya kiteknolojia ambayo imeathiri urazini katika fasihi ya Kiswahili ni kuja kwa radio, simu, sinema, video, televisheni na kompyuta. Huu ni muhula wa vyombo vya kielekitroniki. Katika mapinduzi haya kinachouzwa si neno lililoandikwa bali sauti. Ulimwengu unakuwa mdogo. Msikilizaji anaweza kubadilisha stesheni kwenda Ujerumani n.k. Mapinduzi haya yameharakisha urazini ambao umesukuma gurudumu la fasihi ya mitaani. Lakini pia yameifungulia fasihi ya Kiswahili uwezo wa kuingia katika dhamira za kilimwengu. Wakati huo huo yameleta ulazima wa kuandika aina ya fasihi ambayo inaweza kuwafikia watu vijijini kwa njia hizo na kufurahiwa.

Teknolojia ya neno huenda sambamba na siasa ambayo ndiyo sayansi ya mapinduzi. Tukichunguza vizuri umri wa maandishi wa Kiswahili tutaona kwamba kuna makundi matatu. Kundi la kwanza ni la maandishi waliozaliwa katika miaka ya 1900, kina Shaaban Robert n.k. Hawa waliishi katika kipindi cha vita vya kwanza vya dunia, na pia wakati wa mabadiliko ya hati. Waandishi hawa walianza kuandika katika miaka ya 1940, wakati jitihada za kusanifisha Kiswahili zilipokuwa zinafanywa; na waliona pia vita vya pili vya dunia. Ni dhahiri kwamba maandishi yao yangeathiriwa na fasihi-simulizi, yangedai uhuru wa bendera, yangewekea mkazo maadili na matumizi ya Kiswahili sanifu.

Kundi la pili ni la maandishi waliozaliwa katika miaka ya 1940. Hawa walizaliwa wakati wa vita vya pili vya dunia, waliona kipindi chote cha harakati za kudai uhuru, waliuona ukoloni wa Mwingereza hadi kufikia uhuru. Na pia walisoma hadi kufikia kiwango cha juu cha elimu ya kimagharibi, na kutawaliwa, kwa kiasi kikubwa, na teknolojia ya neno. Kwa hiyo maandishi yao ni ya kidhahania, yana ubunifu mkubwa, yanatimiza vigezo vilivyowekwa na mkoloni vya fasihi nzuri, yanahakiki utawala wa mkoloni na ule wa baada ya uhuru na itikadi zake. Wanaandika pia fasihi ya majaribio. Wanagongana na wakati uliopita.

Kundi la tatu ni la wale waliozaliwa katika miaka ya 1960. Hawa walizaliwa wakati wa uhuru. Ukoloni wanausia tu, hawakuuona. Ni dhahiri kwamba kuna mwanya mpana, na fasihi yao itakuwa ya kutaka kujenga jamii yao mpya. Wao hawadai uhuru kutoka kwa mkoloni, wanachodai ni uhuru kutoka kwetu - vizazi viwili vilivyotangulia - ili wajenge utamaduni wanaoona unawafaa. Lakini wanapojaribu kufanya hivyo wanapigwa rungu na asasi za jadi. Kwa hiyo watajibu rungu hilo kwa kuandika riwaya za mitaani ambazo zinatumia lugha yao, riwaya ambazo zinavunja Kiswahili sanifu, zinavunja sheria za uchapaji, zinakataa vigezo vilivyowekwa vya "fasihi nzuri", zinavunja dhana ya "kale" ya maadili, na watatumia mbinu za kisenema na simu katika riwaya zao. Vijana wa muhula wa elekitroniki wataiga wanachokiona. Tuisahau kuwa wameishi katika muhula ambao nchi za Kiafrika zilitumia nguvu kudai uhuru wao. Kwa hiyo wababe wao watashiriki katika vita hivi. Riwaya za mitaani zitaendelea kupendwa na vijana hadi hapo utamaduni "mpya" utakapofikia kiwango sanifu kwa sababu kadiri unavyoendelea ndivyo unavyozidi kujisanifu wenyewe kufuatana na wakati.

Tumeanza kwa kutoa hoja kwamba teknolojia ya neno la Kiswahili ndiyo inayotoa mwelekeo wa fasihi ya Kiswahili. Tutamalizia kwa kuwekea mkazo wazo hilo. Ni rahisi kuzungumza juu ya mabadiliko ya kiuchumi n.k. lakini hakuna mabadiliko ya kiuchumi ambayo hayaambatani

na tekinolojia. Historia yaonyesha kuwa tekinolojia ya neno la Kiswahili iliambatana na lahaja mojawapo ya Kiswahili na pia umuhimu wa miji kibiashara, kiutamaduni na kisiasa. Kipate na Kiamu vilitawala fasihi ya Kiswahili wakati miji ya Pate na Lamu ilipokuwa na umuhimu huo. Kimvita kilitawala wakati mji wa Mombasa ulipokuwa na taji hilo. Kiunguja vivyo hivyo na mwishowe kikazaa Kiswahili sanifu ingawa lahaja zingine zilikusishwa kidogo. Tunaweza kubashiri kuwa Kiswahili cha Dar kitaweka msingi wa fasihi ya Kiswahili ya wakati ujao.

Kuhusu mwelekeo mzima wa fasihi ya Kiswahili kwa jumla ieleweke kwamba fasihi ya Kiswahili imo katika karne ya tekinolojia, lazima ijieleze katika mazingira hayo na kukua kwake hakuwezi kutenganishwa na tekinolojia inayohusiana na neno. Katika muda wote wa historia yake, binadamu amekuwa amefungwa kwenye mnyororo wa tekinolojia, awe ametaka au hakutaka. Katika kutengeneza (au kuumba) binadamu anajiumba mwenyewe, anakuwa kama alivyo na wakati kuhuo anaongozwa polepole pale ukweli unapojidhihirisha wenyewe, japo penye hatari. Tusiione tekinolojia kama kitu huria ambacho kinategemea tu matumizi. Tekinolojia ndiyo inayokata shauri juu ya mwelekeo wa kibinadamu ingawaje tunaigundua wenyewe.

Kama kuna kitu ambacho kitafanya Ulaya iutawale ulimwengu mzima kifikra ni tekinolojia. Ni vigumu kugundua tekinolojia yetu ambayo haitaitwa tekinolojia. Fasihi ya Kiswahili haiwezi kwenda nje ya mkondo huo. Mkondo unakwenda, na sisi "tumumo". Tekinolojia ni neno lililokuwa kubwa kumshinda mwanzilishi.

Tanbihi

1. Kwa maelezo zaidi taza Walter Ong: **The Presence of the Word** (New Haven: Yale University Press, 1967), **Interfaces of the Word** (Ithaca: Cornell University Press, 1977), **Orality and Literacy** (New York: Methuen, 1982); tazama pia Eric Havelock, **The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences** (Princeton: Princeton University Press, 1982); pia Manfred Stanley, **The Technological Conscience** (Chicago: University of Chicago Press, 1978)
2. Walter Ong, **Orality and Literacy**, kur. 79-80.
3. Taz. Eric Havelock, uk. 82.
4. Taz. Eric Havelock na Walter Ong.
5. Taz. Rachel Angogo, "The Arabic Script: A Lacuna in the Study of Early Swahili Literature", katika **Kiswahili**, Tol. 50/2 Septemba (1983), uk. 60.
6. Derek Nurse na Thomas Spear, **The Swahili: Reconstructing the History and Language of an African Society 800-1500** (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985), uk. 31.
7. K.h.j. uk. 25.
8. Taz. Mohamed Abdulaziz, **Muyaka: 19th Century Swahili Popular Poetry** (Nairobi: Kenya Literature Bureau, 1979); R. Angogo, "The Arabic Script: A Lacuna in the Study of Early Swahili Literature," katika **Kiswahili**, Tol. 50/2 Septemba (1983), kur. 59- 69; Y. Kihore, "Kiswahili katika Hati za Kiarabu," katika **Mulika Na. 16** (1984), kur. 38-45; J.W.T. Allen, "Arabic Script for Students of Swahili katika **Tanganyika Notes and Records**, November (1945), kur. 7-78; M.W. Beech, **Aids to the Study of Kiswahili** (London: E. Velren, Erlerning der Schrift der Suaheli,

Guttingen, 1901); J. Williamson, "The Use of the Arabic Script in Swahili, *katika African Studies* December, Vol. VI, No. 4 (1947), kur. 1-7; W. Hichens, *Al-Inkishafi: The Soul's Awakening* Nairobi: Oxford University Press, 1972), kur. 111-143.